

Sanja Holjevac

NABOŽNI TISAK NA HRVATSKOME JEZIKU RIJEČKE TISKARE KARLETZKY

dr. sc. Sanja Holjevac

Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU – Rijeka

UDK: 811.163.42:[243/244][655+681.6][KARLETZKY]17/18"(497.5RIJEKA)(091)

Pregledni rad

Primljeno: 26.11. 2018.

Jedan od najvažnijih događaja u kulturnoj povijesti grada Rijeke, koji se snažno odrazio na svekoliku povijest toga grada i njegova okružja tijekom 19. stoljeća jest revitalizacija tiskarstva u njemu osnutkom i početkom rada tiskare Karletzky 1779. godine. U stotinjak godina rada, pri čemu je sve do 50-ih godina 19. stoljeća bila jedina tiskara u Rijeci, u toj je tiskari otisnuto niz izdanja različite vrste na više jezika – ponajprije na latinskome, talijanskome i hrvatskome te ponešto na njemačkome i mađarskome. Uz izdanja na ostalim jezicima, izdanja na hrvatskome jeziku vrijedna su grada za istraživanje mnogih dionica hrvatske povijesti, ponajprije povijesti Rijeke i njezine okolice. Ta su izdanja vrlo važna za istraživanje hrvatske književnojezične i književne povijesti, a posebice i za istraživanje crkvene povijesti. Naime, najveći broj tiskovina na hrvatskome jeziku tiskanih u tiskari Karletzky do 1830-ih godina čini nabožni tisak, koji je ponajprije namijenjen svećeničkim i vjerničkim potrebama Rijeke i okolice, odnosno Senjsko-modruške biskupije u cijelosti, a nabožna se izdanja, iako u znatno manjoj mjeri, tiskaju i tijekom druge polovice 19. stoljeća. U radu se donosi pregled dosad poznatih i dostupnih nabožnih izdanja tiskanih na hrvatskome jeziku u tiskari Karletzky u Rijeci, s njihovim materijalnim opisom i opisom njihova sadržaja te osnovnim značajkama.

Ključne riječi: tiskarstvo, tiskara Karletzky, nabožni tisak, Rijeka, Hrvatska, 19. stoljeće.

UVOD

Nakon djelatnosti znamenite glagoljske tiskare Šimuna Kožičića Benje u Rijeci u 16. st. (1530. – 1531.) i nažalost neuspjela pokušaja revitalizacije glagoljskoga tiskarstva na ovome području nastojanjima trsatskoga gvardijana fra Franje Glavinića 20-ih god. 17. st. tiskarska je djelatnost u gradu Rijeci obnovljena 1779. godine kada je uz dopuštenje Velikoga vijeća grada Rijeke Čeh Lovro/Lorenzo Karletzky, nakon što je zadovoljio potrebne kriterije, osnovao tiskaru.¹

* Rad je nastao u okviru znanstvenoga projekta Hrvatska pisana baština od 17. do 19. stoljeća (br. 13.04.1.2.03) voditeljice prof. dr. sc. Diane Stolac, koji financira Sveučilište u Rijeci.

1 Više v. Irvin LUKEŽIĆ, Riječki bibliopolis, u: Irvin LUKEŽIĆ, *Liburnijski torzo*, Libellus, Crikvenica, 1999., 126-161; Stanislav ŠKRBEČ, *Riječka zvijezda Gutembergove galaksije*, Tiskara Rijeka d. d., Rijeka, 1995. 232-242.

Pod vodstvom različitih članova obitelji Karletzky² ta je tiskara od osnutka pa sve do zadnjega desetljeća 19. stoljeća³ djelovala u Rijeci na nekoliko lokacija – najprije u prostoru isusovačkoga Seminara, pa u kući Karletzky na *Piazzzi Adamich*, danas Trgu Republike Hrvatske, a u literaturi se bilježi i *Via Teatro 527*.⁴

Tijekom stotinjak godina rada u toj je tiskari uz brojna raznovrsna izdanja ponajviše na talijanskome, zatim na latinskome te u manjoj mjeri na njemačkome i mađarskome jeziku, latinicom tiskan i niz raznovrsnih izdanja na hrvatskome jeziku. Među njima su npr. nabožne knjige, medicinsko-poučni pučki priručnik, školski priručnici, školska izvješća, pravilnici, stručno-znanstvene rasprave, oglasi, proglasi, prigodnice, govori, zbirke pjesama, pravni priručnik itd.⁵

Sva su ta izdanja neizostavan dio i vrijedna građa za istraživanje različitih dionica hrvatske povijesti, ponajprije povijesti Rijeke i njezine okolice. Izdanja na hrvatskome jeziku vrlo su važna za istraživanje crkvene povijesti, a posebice i književnojezične povijesti. Tiskana su, naime, u vrijeme usustavljanja postojećih (dopreporodnih) hrvatskih latiničnih slovopisa te stvaranja jedinstvenoga slovopisa za hrvatski jezik i zajedničkoga književnoga/standardnoga hrvatskog jezika djelovanjem iliraca i hrvatskih filoloških škola i filologa tijekom 19. stoljeća.⁶ U izdanjima tiskare Karletzky mogu se pratiti rezultati tih procesa na tradicionalnome glagoljaškom i čakavskom prostoru.⁷

Riječ je o korpusu izdanja zanimljivih i za književnopovijesna istraživanja. Dosađajna, zasad još uvijek malobrojna, razmatranja tih tiskovina s književnopovijesnoga gledišta⁸ uočavaju da ih se najznatniji dio iz prve polovice 19. stoljeća “može podvesti pod pragmatične tvorevine, a to je nabožna i didaktička literatura, primijenjeni tekstovi za osobitu primjenu i namjenu, itd. (...) Opća je značajka svih tih tekstova, uključujući i onih nekoliko stranica izvornijega teksta, kompendijsko-pučka, odnosno kompendij-

2 To su bili: osnivač Lovro/Lorenzo i njegova udovica Rosina (1779. – 1800./1804.), njihovi sinovi Josip/Giuseppe (do 1853.) i Anton/Antonio (do 1875.), pa unuci Ivan/Giovanni i Franjo/Francesco (od 1876.) te praunuk Josip/Giuseppe ml. (do kraja rada), v. Irvin LUKEŽIĆ, *Riječki bibliopolis*, 129; <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30526> (9. 11. 2018.). Navode se hrvatski i talijanski oblici imena zabilježeni u literaturi te ovjereni u impresumima izdanja tiskare Karletzky, ovisno o jeziku kojim su napisana.

3 Većina istraživača zadnjom godinom rada tiskare drži 1889. godinu; rijetko se spominje i 1894. godina.

4 Irvin LUKEŽIĆ, *Riječki bibliopolis*, 129-130. Kazalo nacrtu zgrada i drugih građevina u Rijeci 1836. – 1944. u fondu HR DARI-57 (JU-51) Državnoga arhiva u Rijeci (http://arhinet.arhiv.hr/_Pages/PdfFile.aspx?Id=3720, 9. 11. 2018.) svjedoči o postojanju kuće Karletzky na današnjoj adresi na Trgu Republike Hrvatske 1876. u vlasništvu braće Francesca i Giovannija te 1880. u vlasništvu Giovannija, a 1888. i 1889. u vlasništvu Francesca Karletzkog u današnjoj ulici Slaviše Vajnera Čiče 18, nasuprot današnjega sjedišta Nadbiskupije u Rijeci.

5 Više v. Tatjana BLAŽEKović, *Fluminensia croatica*, JAZU, Zagreb, 1953.; Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, doktorski rad u rukopisu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2010.

6 Više v. npr. u: Milan MOGUŠ, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, NZ Globus, Zagreb, 1995.

7 V. Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*.

8 Književnopovijesni pogled na izdanja tiskare Karletzky v. u: Milorad STOJEVIĆ, *Riječka hrvatska tiskana riječ, književnost i rukopisi prve polovine XIX. stoljeća (Povijesni pregled)*, *Rival*, I (1988.) 1 – 2, 142-155.; Milorad STOJEVIĆ, *Riječka hrvatska tiskana riječ i književnost XIX. stoljeća*, u: *Riječki filološki dani. Zbornik radova*, knj. 3, D. Stolac (ur.), Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2000., 417-424.

ska i pučka (...)”,⁹ dok drugu polovicu 19. stoljeća u žanrovskome pogledu obilježava puno više raznovrsnosti pri čemu čistoj književnosti pripada vrlo malo tiskovina.¹⁰

S obzirom na to da je sve do 50-ih god. 19. st. ta tiskara bila i jedina u Rijeci te s obzirom na složenu povijest Rijeke u 18. i 19. st. i njezinu izloženost stranim političkim i jezičnim utjecajima,¹¹ rad je tiskare Karletzky iznimno važan za razvoj i očuvanje hrvatskoga jezika u Rijeci i okolici.

Posebno veliku važnost, posebice u prvih nekoliko desetljeća rada, pritom ima nabožni tisak, čemu je posvećen ovaj rad, u kojemu će se dati pregled dosad poznatih i dostupnih nabožnih izdanja na hrvatskome jeziku otisnutih u tiskari Karletzky s njihovim materijalnim obilježjima i opisom sadržaja te osnovnim značajkama.¹²

NABOŽNA IZDANJA TISKARE KARLETZKY NA HRVATSKOME JEZIKU

Najveći broj tiskovina na hrvatskome jeziku tiskanih u tiskari Karletzky do 1830-ih godina čini nabožni tisak,¹³ ponajprije namijenjen svećeničkim i vjerničkim potrebama Rijeke i okolice, odnosno Senjsko-modruške biskupije u cijelosti,¹⁴ pod čijom je Rijeka nadležnošću od 1787. godine.

Izdanja na hrvatskome jeziku tiskana u tome razdoblju malobrojnija su u odnosu na ona tiskana na drugim jezicima, posebno na talijanskome, no potvrđuju, što će se vidjeti i u nastavku ovoga rada, širinu nabožnoga korpusa koja u velikoj mjeri zadovoljava svećeničke i vjerničke potrebe. U jezičnome pogledu ta izdanja potvrđuju uporabu dopreporodnoga slavonskog i dalmatinskog slovopisa na sjevernojadranskome području te su većinom pisana štokavskim ikavskim književnim jezikom, tada proširenim i na tome čakavskome hrvatskom prostoru, uz nekoliko izdanja u kojima su očuvane ili pretežite čakavske značajke.¹⁵

9 Milorad STOJEVIĆ, Riječka hrvatska tiskana riječ i književnost XIX. stoljeća, 421.

10 Više v. isto, 422-423.

11 Od 1779. Rijeka je *corpus separatum*, tijelo izdvojeno i autonomno od država koje okružuju grad, a izravno podređeno ugarskoj kruni; 1809. – 1813. kratkotrajno je pod francuskom upravom u okviru ilirskih provincija; 1848. imenovanjem bana Josipa Jelačića za guvernera Rijeke pripaja se Banskoj Hrvatskoj, te je utemeljena Riječka županija; 1868. Rijeka je opet kao *corpus separatum* stavljena pod ugarsku krunu gdje je ostala sve do 1918. godine (više v. *Povijest Rijeke*, Danilo Klen – Petar Strčić (ur.), Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1988.).

12 Uvid je u ta izdanja obavljen prema primjercima koji se čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci i knjižnici Franjevačkoga samostana na Trsatu, koje sadrže najveći broj izdanja tiskare Karletzky, a sadrže ih i druge knjižnice u Hrvatskoj, ali i u inozemstvu. Budući da su podatci o mjestu pohrane i signaturi pojedinih izdanja danas u načelu lako dostupni računalnim pretraživanjem, neće se u radu posebno navoditi osim iznimno. Do nekih izdanja zasad nije bilo moguće doći pa se o njima piše temeljem podataka u literaturi.

13 Samo nekoliko izdanja iz toga razdoblja ne pripada tomu korpusu.

14 V. Mile BOGOVIĆ, Povijest biskupija Senjske ili modruške i Krbavske i srednji vijek, *Fontes*, 7 (2001.) 1, 21, 21-32. <https://hrcak.srce.hr/54995>. Citirano 19.11.2018. Marko MEDVED, *Riječka crkva u razdoblju fašizma. Nastanak biskupije i prvi talijanski upravitelji*, Kršćanska sadašnjost – Riječka nadbiskupija – Državni arhiv u Pazinu, Zagreb – Rijeka – Pazin, 2015., 22-25.

15 Više v. Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*.

Prema dosadašnjim istraživanjima, prva knjiga na hrvatskome jeziku otisnuta u tiskari Karletzky jest *Pisme kojese pivaju pod svetom missom zajedno s' pismom prid pridiku*¹⁶ iz 1790. godine. Knjižica je to formata 16° s 36 stranica crkvenih pjesama i molitava, ukrašena vinjetama i slikama. Sadrži jedne od brojnih inačica općepoznatih crkvenih pjesama i litanija koje prate svetu misu, a ovjerene su i u brojnim drugim hrvatskim rukopisnim i tiskanim liturgijskim knjigama, crkvenim pjesmaricama i drugoj nabožnoj literaturi iz prethodnih stoljeća, pa i u onoj vezanoj uz riječko područje gdje su im mogli biti tekstološki izvori.¹⁷

Sadržaj knjižice čine: *Pisma prid pridiku po nediljah, i svetkovinamah zapovidnimah za sve kraljestvo macxarsko* (str. 3-4); *Pisma pod svetom missom* (str. 5-15); *Litanie sviuh svetih i molitve...* *Pisma LXIX, Molitva, Molitva za zemlje vladaoca, Molitva u opchinskoj potribi svega Kerstijanskoga puka* (str. 16-29); *Litanie lauretanske s' molitvami pristoijnima...* *Molitva, Molitva, Molitva, Zdrava kraljice, Molitva* (str. 30-35); *Pohvala koja se piva pri Blagošovom prifvetoga Sacramenta* (str. 36).

Druga po redu – *Pisma pod svetom misom* – slijedi tada obvezatni njemački model *Singmesse*¹⁸, koji pjesme veže “isključivo uz Red i Čin mise, a dokida se tradicionalna povijesna vezanost starijih hrvatskih pjesmarica i pjesama uz kalendar crkvene godine”¹⁹. Strukturu joj stoga čine sljedeće pjesme: *Na početak Misse; Na Slavu, illiti Gloria; Na Evagjelje; Na Virrovanje. Credo; Na Prikazanje, Offertorium; Poslie Podizanja; Na Jagancse Boxji, Agnus Dei; Na poslidnji blagošov Misnika*. Uz prvu po redu – *Pismu prid pridiku* – stoji i napomena: “U Glafu Niemacske pifme: In Namen des Faters und des Sohns etc.” Taj je model pod pritiskom austrijskoga dvora u hrvatsko crkveno pjevanje uveden početkom 19. stoljeća reformom crkvenoga pjevanja biskupa Maksimilijana Vrhovca, a uspostavio ga je još Juraj Mulih u prvoj polovici 18. stoljeća u *Bogoljubnim pismama* (1736.) i *Nebeskoj hrani* (1748.).²⁰

Knjižica s istim naslovom tiskana je kod braće Karletzky i 1819. godine.²¹

Pismama iz 1790. kao da je zacrtan daljnji pravac rada tiskare Karletzky u prvoj polovici 19. stoljeća pa većina izdanja otisnutih na hrvatskome jeziku u to vrijeme

16 Pri navođenju naslova izdanja u ovome radu slijedi se grafija (sukladno računalnim mogućnostima) i ortografija izvornika, s time što je verzal zamijenjen kurentom.

17 Misli se npr. na Litanije svih svetih u *Raju duše* (1560.), *Brašnu duhovnom* (1693.), i Manzinovu latiničnom *Missalu hervskom* (druga pol. 17. st.); na *Pismu LXIX. u Raju duše* (Psalam 69.); Litanije lauretanske u *Brašnu duhovnom* itd.

18 O obliku *Singmesse* usp. npr. Hrvojka MIHANović-SALOPEK, *Hrvatska crkvena himnodija 19. stoljeća*, Alfa, Zagreb, 2000., 24-26; Miho DEMOVIĆ, *Hrvatske pučke crkvene tiskane pjesmarice s napjevom*, Zagreb, 2001., 139-141. Uvođenjem toga oblika liturgijskih pjesama došlo je do nekritičkoga preuzimanja i prevođenja loših njemačkih tekstova što je rezultiralo umjetničkom degradacijom hrvatskih crkvenih pjesama (Hrvojka MIHANović-SALOPEK, *Hrvatska crkvena himnodija 19. stoljeća*, 84-88).

19 Isto, 83.

20 Isto, 24-25; 79-85.

21 *Pisme kojese pivaju pod Svetom Misom zajedno s' pismom prid Prediku...* U Rici, Pritiskano, i za moč imati kod Antona i Osippa Karletzky Pritiskovnika, i Vezovnika, 1819., 16°, 16 str. To nam izdanje nije bilo dostupno pa ga navodimo prema: Tatjana BLAŽEKović, *Fluminensia croatica*, 20.

Knjižicu ima Narodna i univerzitetna knjižnica u Ljubljani pod sign. GS 7553, a u katalogu se navodi da je formata 8° (<https://plus.si.cobiss.net/opac7/bib/nuk/85604608>, 10. 11. 2018.).

pripada korpusu nabožne literature te je pisana književnim jezikom štokavske osnovice kojim su *Pisme* redigirane, a dio izdanja i slavonskim slovopisom kojim su *Pisme* napisane.

Godine 1796. su “isnova pritiskane u Rici” *Letanie mukke, i smarti Isukerstove, Na svarhi petoga Vjeka, poslie iz livoga Boka Propetja, u Riscnomu Gradu Kamenom udarenoga, primloga Karv csudnovato je protekla*.²²

Knjižica je to od 13 stranica, formata 16° čiji sadržaj čine: *Letanie mukke i smarti Isukerstove* (str. 3-8) s molitvom (str. 8-10), *Molitva Na spomenutje Ranne i Karvi, koja je protekla iz livoga Boka i prilike Propela kamenom udarena u Rici Godifce 1296.* (str. 10-11) te *Molitva k' Isusu iz ricsih istoga umirajuchega Isusa sloxena* (str. 12-13).²³ Sadrži i vrlo lijepe grafičke ukrase, a posebno se ističe slika riječkoga Čudotvornog raspela s Rijekom i Trsatom u pozadini,²⁴ koje je vezano uz riječku legendu o Petru Lončariću koji je 1296. godine bacio kamen na Kristovo raspelo u crkvi svetoga Vida nakon čega je ono iz te šeste rane prokrvarilo. Raspelo je bilo iznimno i stoljećima štovano u riječkome puku²⁵ te je povodom 500. obljetnice čudotvornoga događaja tiskana ova knjižica, a u Rijeci su se održale posebne svečanosti.²⁶

Knjižica je i u sadržajnome i u tekstološkome dijelu vezana uz spomenutu legendu i štovanje Čudotvornoga raspela te uz djelatnost riječke *Brašćine svetoga križa*²⁷ koja ga je posebno častila. Napomena s naslovnice da su *Letanie* “iznova pritiskane” upućuje na postojanje prethodnoga izdanja ili predloška, moguće u čakavskim *Letanijama od preslavne muke i smrti Isusove* iz Brašna duhovnog Nikole Hermona (1693.),²⁸ iako one objavljene u tiskari Karletzky nisu pisane lokalnom čakavštinom nego tada i na sjevernočakavskome području proširenim nadregionalnim oblikom hrvatskoga književnog jezika štokavske osnovice.²⁹

22 Saznanjima o toj knjižici raspoložemo zahvaljujući D. Stolac (v. Diana ZEKULIĆ-STOLAC, Grafijska rješenja “Pobožnosti križnoga puta” iz 1798. godine, *Fluminensia*, 1 (1989.) 1, 93-99).

23 Više v. Sanja HOLJEVAC, Riječke litanije muke i smrti Isusove iz 17. i 18. stoljeća s osobitim obzirom na jezik, u: *Riječki filološki dani* 9, D. Stolac (ur.), Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2014., 325-334.

24 Isti je bakrorez sadržavao i dubrovački primjerak Kožičićeva glagoljičnog *Misala hrvackog* iz 1531. (usp. Tatjana BLAŽEKOVIĆ, *Fluminensia croatica*, 15); na dnu slike sadrži tekst na talijanskome jeziku, koji, samo nešto kraći, sadrži i slika u *Letanijama* iz 1796. Bakrorez je s tim motivom i u *Brašnu duhovnom* iz 1693. godine (v. Sanja HOLJEVAC, Riječke litanije muke i smrti Isusove iz 17. i 18. stoljeća s osobitim obzirom na jezik, 326).

25 Dolaskom isusovaca u Rijeku početkom 17. st. posebno se razvio kult njegova štovanja te su ga Riječani „slavili kao zaštitu od nagle i nepripravne smrti” (Franjo Emanuel HOŠKO, “Bogorodica u *Brašnu duhovnom* (1693) Riječanina Nikole Hermona”, u: Franjo Emanuel HOŠKO, *Zapadnohrvatske povijesne teme*, Povijesno društvo Rijeka, Rijeka, 2009., 23.).

26 Više v. Giovanni KOBLER, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, vol. I, 1896., 138-139; Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, knj. II, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Zagreb, 1987., 255-256; Vanda EKL, *Živa baština, studije i eseji*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1994., 219.

27 Više o *Brašćini svetoga križa* u Rijeci v. Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, 255-238; Franjo Emanuel HOŠKO, “Bogorodica u *Brašnu duhovnom* (1693) Riječanina Nikole Hermona”, 23-24.

28 Više v. Iva Lukežić, Prva “riječka” knjiga, *Fluminensia*, 1 (1989.) 1, 73-83; Sanja HOLJEVAC, Riječke litanije muke i smrti Isusove iz 17. i 18. stoljeća s osobitim obzirom na jezik, 327.

29 Sanja HOLJEVAC, *isto*, 334.

Pokornik uppuchjen za dobro, i spasonosno ispoviditise. Dilce duhovno P. G. Petra Matia Garbcichja plovana kralyeva, canonica, i decana modruskoga, u sakkupnici driveniskoj stanujuchega. Upravno na laginyu onih poglavito koi u selih pastiruju stadu Isukarstovu iz 1800. godine, prva je i jedina dosad poznata knjiga tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku kojoj je u impresumu ime Rosine Karletzky, osnivačeve udovice i nositeljice rada tiskare u vrijeme pripreme *Pokornika*. Ujedno je to prva knjiga koja korpus nabožnih izdanja te tiskare širi s crkvenih pjesama i litanija na druge vrste. *Pokornik* je, naime, priručnik za pripravu na ispovijed, odnosno “za bolje razumijevanje i obavljanje sakramenta pokore”.³⁰

Knjiga je to formata 8°, s 89 numeriranih stranica i 8 nenumeriranih listova koja započinje posvetom na latinskome jeziku autora Matije Petra Grbčića³¹ senjsko-modruškome i krbavskome biskupu Ivanu Krstitelju Ježiću datiranom 2. srpnja 1798. godine. Iza posvete slijedi *Pridgovor pastirom duhovnim, koi navlastito u Selih pastiruju stadu Isukarstovu* u kojemu autor tumači (seoskim) svećenicima razloge pisanja te knjižice koja bi im trebala pomoći u pripravi vjernika za ispovijed. Ističe da je svoje “knjixice” iz “razlicih knixnyika, navlastito glasovitoga Oca Pavla Segneri” izvadio³² te da ih piše *slovinskim jezikom*, koji zove “materinskim”, da bi proslavio “tolik jezik slavni (nazvani od Starjh Slovinyana naľih od Slave Slavinski)”. Nakon *Pridgovora* slijedi posvetni tekst *Blagomu Stiocu* u kojemu “onima koji su malo naućni” objašnjava kratice i znakove koje rabi – interpunkcijske i akcenatske (npr. ? je “*krivi prutac*”, a “*zlamenuje uppitovanje*”... “*Ovi pak upravni ! zlamenuje ćudjenje*”; “*nadslovak*” ^ ili drugi ovi ` *zlamenuje rić nad kojom se nabode dugu, ... a ovi ` kratku i hitru*”). Iznosi i osnovne postavke svojega grafijskoga sustava.

Nakon *Kazala razgovora* slijedi glavni tekst *Pokornika* podijeljen u sljedećih dvanaest razgovora:

I. O iskusenju dusevnosti, II. O pokkajanju grihov potribitomu, III. O Potribitoj u Pokkajanju Odluki, IV. O Blixnoj griha prigodi, V. O Duxnomu u Ispovidi kazanju grihov, VI. O Zadovoljenju, iliti Pokori, VII. O Zadovoljenju Iskarnyega uvrijenja, VIII. O Duxnoj Lyubavi, i opproschjenju Nepriatelya, IX. O Istinoj lyubavi, i opproschjenju Nepriatelya, X. O prihranyenju priuppadanja u grihe, XI. O koristi ćestoga Ispovidanja, XII. O Ispovidi Sveopchjenoj.

Opremljeni su brojnim citatima na hrvatskome i latinskome jeziku, za koje se u podrubnoj bilješci navodi izvor iz kojega su preuzeti, a to su najčešće biblijski tekstovi te djelo P. Segnerija.

Pokornik se od ostalih izdanja tiskare Karletzky izdvaja posebnostima u jezičnome i grafijskome oblikovanju koje upućuju na južne, dalmatinske štokavske uzore uklju-

30 Franjo Emanuel HOŠKO, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb, 1985., 174.

31 Matija Petar Grbčić (Garbčić; Gerbeich, Mathias), r. 1726., crkveni pisac, svećenik i župnik u Driveniku kraj Crikvenice, modruški kanonik i dekan (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7491>, 10. 11. 2018.).

32 Stoga se i ubraja u kompendijsku literaturu (Milorad STOJEVIĆ, Riječka hrvatska tiskana riječ, književnost i rukopisi prve polovine XIX. stoljeća (Povijesni pregled), 149).

čujući i dubrovačku književnojezičnu tradiciju.³³ Namijenjen je seoskim svećenicima, pa je njegova zadaća prosvjetiteljska, a u konačnici je namijenjen pouci cjelokupnoga puka.

Intenzivno objavljivanje nabožnih knjiga u tiskari Karletzky nastavlja se i u vrijeme kada je zajednički vode braća Anton i Josip (do 1853.)

Nastavlja se i tiskanje izdanja s crkvenim pjesmama koja nastavljaju prethodno započetu tradiciju njihova objavljivanja takve vrste literature.

Tako je 1813. u tiskari braće Karletzky u knjižici formata 16° na četiri stranice objavljen *Placs Blaxene Dvice Marie* – jedna od brojnih hrvatskih verzija latinskoga himna *Stabat mater*.³⁴

Ta verzija *Gospina plača* potpuno odgovara onoj objavljenoj u riječkome izdanju *Epistola i evanjelja* iz 1824. na str. 240 pa im možemo pretpostaviti isti izvor ili čak preuzimanje u lekcionar iz navedena zasebnoga izdanja,³⁵ a potom grafijsko, pravopisno i jezično redigiranje pri čemu su provedene intervencije najizrazitije na grafijskoj razini, a na ostalima su malobrojne,³⁶ npr.

Placs Blaxene divice Marie (1813.)

Stasce placsuch tuxna Mati

Polak krixka kada pati,

Sin na Krixu vifechi.

(...)

Maiko vrutak od sladkofti,

Daj da gorkoft od xalofti

Chutech, s-tebom proplacsem.

Epistole i evanjelja (1824.)

,Stase plačuch tuxna Mati

Polak Krixka, kada pati,

,Sin na Krixu vifechi.

(...)

Majko, vrutče od sladkofti

Daj da gorkoft od xalofti,

Chutech f-tobom proplačem.

Posebno važno mjesto među izdanjima na hrvatskome jeziku predstavljaju katolički katekizmi namijenjeni vjerskomu poučavanju djece. Zbog svoje temeljne funkcije poučavanja ulaze i u korpus didaktičke literature, i to upravo one školske, a u hrvatskoj povijesti imaju dugu i bogatu tradiciju.³⁷

Tiskara Karletzky tiskala je i katekizme na hrvatskome jeziku. Tri su među njima objavljena u razdoblju 1815. – 1824..³⁸ *Mali Katekizmus s' pitanji i odgovori, skupa dodanjem od najpotrebnijih svetih sakramentov izvadjenim iz pokratchenoga katekiz-*

33 Više v. u: Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*.

34 Irvin LUKEŽIĆ, Riječki letak kao oblik učene i pučke književne tradicije, *Fluminensia*, 1 (2007.) 1, 16.

35 Pjesmu također, kao PISMU XVII., sadrži i *Knjižica duhovna* riječkih isusovaca iz 1768. Usp. Adela PTIČAR, Izvori pjesmarice u katekizmu *Knjižica duhovna* (1768.), *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 21 (1995.) 1, 175.

36 Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, 69.

37 "Katekizmi su didaktički tekstovi koji izlažu i tumače kršćansku pouku spasenja" (Franjo Emanuel HOŠKO, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb, 1985., 158. O povijesti hrvatskih katekizama više vidi u istoj knjizi F. E. Hoška.

38 Jedno je katehetsko djelo u tiskari braće Karletzky tiskano i 1849. godine, no o njemu će biti riječi poslije.

ma. *Za najmladje ucenike narodnih shkol* (1815.), Nro. 4. *Sridnji Ilti Pokratcheni Katekizmus s' pitanjih i odgovorih izvadjen iz velikoga katekizma, za ocsito i posebno naucsenje poveche ditce sejsnske, i modrushke biskupie* (1818.?) te *Mali katekizmus s pitanji i odgovori skupa dodanjem od najpotrebitijih Svetih Sakramenata* (1824.).³⁹

Oni su dio širega programa objavljivanja katekizamskih priručnika, a promatramo ih i u kontekstu reformi školskoga sustava započetih 70-ih godina 18. st. u vrijeme carice Marije Terezije i nastavljenih u sljedećim desetljećima 18. i početka 19. stoljeća donošenjem više propisa o načinu organiziranja škola i njihova rada, programu rada, metodama i sredstvima rada, posebice školskim knjigama.⁴⁰

Sva tri katekizma iz riječke tiskare Karletzky pripadaju, kako utvrđuje F. E. Hoško, tzv. *austrijskom katekizmu* druge redakcije.⁴¹ Takvi su katekizmi najčešće i tiskani na hrvatskome jeziku, i to u tri stupnja: mali, srednji i veliki, te je njima započeo “prijelaz katehizacije iz crkve u školu, a on uvjetuje također promjenu u samom shvaćanju katehizacije, u njezinoj organizaciji, zatim također drukčiju metodologiju poučavanja pa i preuređen sadržaj katekizma”.⁴²

Tomu u prilog govori struktura svih triju katekizama iz tiskare Karletzky, podjelom na pet dijelova: 1. *Od vire*, 2. *Od uffanja*, 3. *Od ljubavi*, 4. *Od svetih sakramentov*, 5. *Od karshjtjanske pravednosti*. Na kraju je “Pridavak” *Od csetirih posljednjih. Mali katekizmus* sadrži i *Dodanje od najpotrebnijih svetih sakramentov*, što je u *Sridnjem katekizmu* u četvrtome dijelu. Njima se poučava o istim temeljnim pitanjima katoličke vjere: o vjeri, o ufanju, o ljubavi, o sakramentima te o kršćanskim dužnostima,⁴³ ali jednostavnije i sažetije u *Malom katekizmu*, formata 8°, koji ima 24 stranice, a složenije i opširnije u *Sridnjem iliti pokratchenom katekizmu*, formata m8°, koji ima IV + 72 stranice. To je ovisilo o uzrastu djece kojoj su namijenjeni i stupnju školovanja pa je *Mali katekizmus* namijenjen osnovnomu poučavanju, odnosno “za najmladje ucenike narodnih shkol”, a na području Senjsko-modruške biskupije bio je u uporabi do 1848. godine.⁴⁴ *Sridnji katekizmus* bio je namijenjen većoj djeci – “za ocsito i posebno naucsenje poveche ditce sejsnske, i modrushke biskupie”. Oba su katekizma poučavala metodom pitanja i odgovora.

Uz temeljnu zadaću vjerskoga poučavanja, “Dugo su vremena katekizmi bili sredstvo opismenjavanja, najčitanije knjige u rukama pučkih slojeva...” te su “više i od koje druge književne vrste gradili mostove među različitim narječjima i govorima hrvatskoga jezika i tako utirali put k jedinstvenom književnom jeziku kao i k(u)lturnoj

39 U prva je dva navedena katekizma bilo moguće obaviti i osobni uvid, dok u treći katekizam – onaj iz 1824. – to nije bilo moguće pa se podatci o njemu navode prema: Tatjana BLAŽEKOVIĆ, *Fluminensia croatica*, 21.

40 Usp. Franjo Emanuel HOŠKO, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 131; Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstrijeljih vremena do danas*, Zagreb, 1910., 425, 427 i passim.

41 Opširnije o austrijskome tipu katekizmu v. u: Franjo Emanuel HOŠKO, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 131-141.

42 *Isto*, 132.

43 *Isto*, 134-135.

44 *Isto*, 179-180.

i crkvenoj integraciji naroda”.⁴⁵ Katekizme otisnute u tiskari Karletzky također treba promatrati u tome kontekstu.

Oni imaju i lokalnu namjenu što potvrđuje i metodički opravdana prisutnost čakavskih elemenata u jeziku tih izdanja pa oba o kojima je ovdje riječ započinju čakavski – pitanjem *Ča je katekizmus?*. Slovo pis je tih izdanja slavonski.

U ukupnoj djelatnosti tiskare braće Karletzky, a posebice na objavljivanju hrvatske nabožne literature posebno je važna bila 1824. godina. Te je godine objavljeno novo izdanje lekcionara na hrvatskome jeziku naslovljeno *Epistole i evanjelja priko svega litta po redu mi, s, sala rim, skoga, skupno molitvami i blago, slovni u jezik slovin, ski prinesena*. To opsežno izdanje formata 4° sadrži 413 stranica ([12] + 315 + [1] + LXXXV str.), a objavljeno je, kako stoji u imprimaturu na latinskome jeziku, dopuštenjem za tisak biskupa senjskoga, modruškoga i krbavskoga Ivana Krstitelja Ježića. Time je biskup ujedno dopustio da se evanđelje i poslanica čitaju na narodnome jeziku i na područjima staroslavenske službe Božje, premda to nisu odobrile najviše crkvene vlasti.⁴⁶

U literaturi se to izdanje lekcionara obično nazivlje “riječkim šćavetom”⁴⁷ te je važan prilog riječkoga tiskarstva višestoljetnoj hrvatskoj lekcionarskoj baštini i jezičnoj tradiciji te bogoslužju na narodnome jeziku.⁴⁸ Objavljivanje lekcionara na hrvatskome jeziku i na cijelome hrvatskom jezičnom prostoru napose je brojno u 18. i 19. stoljeću. Posebno mjesto pritom zauzimaju brojne preradbe i nova izdanja Bandulavićeva lekcionara (1613.).⁴⁹ I ovo izdanje iz riječke tiskare Karletzky jedno je od njih.

Epistole i evanjelja lekcionar je namijenjen Senjsko-modruškoj biskupiji, znači području bogate liturgijske tradicije hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika i glagoljskoga pisma gdje su se “šćaveti” rabili u liturgiji i u 17. st. kao knjige iz kojih se Riječ Božja prenosila narodu na njegovu jezik. Tu tradiciju nastavlja i “riječki” lekcionar iz 1824. godine.⁵⁰

Sadržaj djela nakon latinskoga imprimatura na početku čine: *Opaza glede pravopisa iliti Ortographia*, u kojoj se obrazlažu uporabljena grafijska rješenja za hr-

45 Isto, 18.

46 Mile BOGOVIĆ, Riječko izdanje šćaveta 1824. godine, *Riječki filološki dani. Zbornik radova, knj. 3*, D. Stolac (ur.), Rijeka, 2000., 51.

47 Usp. isto; Jerko FUČAK, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljajstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975., 53, 360.

48 Lekcionari na hrvatskome jeziku neizostavan su dio hrvatske crkvene, kulturne, književne i jezične baštine od 15. stoljeća kada nastaje prvi cjeloviti hrvatski latinični lekcionar – rukopisni *Zadarski lekcionar* – te prvi hrvatski tiskani lekcionar – *Lekcionar Bernardina Splićanina* (1495.), uz napomenu da nepotpuni prijevodi lekcionara na hrvatski jezik sežu i u 14. stoljeće, a prema nekim istraživačima i ranije (usp. Dragica MALIĆ, *Uvodna razmatranja*, u: *Najstariji hrvatski latinički spomenici* (do sredine 15. stoljeća), Stari pisci hrvatski, knjiga XLIII, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2004., XXVIII-XL).

49 O Bandulavićevu lekcionaru i njegovu jeziku v. Darija GABRIĆ-BAGARIĆ, *Jezik Ivana Bandulavića franjevačkog pisca iz 17. stoljeća*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.; Darija GABRIĆ-BAGARIĆ, O razlikama između I. i II. izdanja Pištola i evanđelja Ivana Bandulavića, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 20 (1994) 1, 67-85.

50 O *Epistolama i evanđeljima* iz 1824. te o uporabi šćaveta na područjima glagoljaške mise usp. Mile BOGOVIĆ, *Riječko izdanje šćaveta 1824. godine*, 51-58.

vatske palatule s obzirom na to da tada još ne postoji jedinstveni hrvatski slovopis/pravopis, *Tabula za poznati vrmena, i Svetkovine, koje se kroz Godina prominjuju* – tablica pomičnih blagdana za razdoblje 1811. – 1856., zatim *Kazalo Stvarih, koje se izvan Molitva, Epistola, i Evanjelja u ovoj Knjigi uzdarje i popis Kvatra i Poštova* te kalendar pod naslovom *Blagdani iz najnoviega Mišala Rimskoga*.

Slijedi glavni dio lekcionara koji čine čitanja za blagdane kroz godinu: *Epistole, i evanjelja priko svega godista* (1-217) te na blagdane svetaca: *Epistole i evanjelja na blagdane vlastite svetih* (218-296).

Nakon čitanja slijede: *Mišal Svetih u nikojih mišalih* (297-310) i *Na Blagdane Vlastite SS. odvitičnika Kraljstva Ugarskoga* (311-315); tablica s blagdanima svetaca “u nikojih mišalih” i tablica *Na Blagdane Vlastite SS. odvitičnika Kraljstva Ugarskoga* (nenumirana); *Opchina Svetih* (I-XXIV); *Mišal Zavite i Molitve Različne* (XXV-XXXVI). Na kraju su *Epistole i evanjelja na mišal za duše martvih* (XXXVII-L) i *Blagoslovi različni* (LV-LXXII); Procesija “na Tilovu” (LXXII-LXXV); *Pisani zahvaljenja SS. Ambroza i Agustina* (LXXV-LXXXVI); te *Zaklinjanje za odagnati zle Godine, oblačine, vihare, vitre, gradde, i svako zlo vrme; Od procesionara za isprofiti Daxd u vrme fuse; Processia za isprofiti razvedrenje kadfu mnogi daxdi; U vrme ratta; U vrme pomora, i kuge, U svakoj nevolji, i teskoj potrebi; U vrme glada; Litanie svih Svetih; Pričega Spovidanja Vire Katoličanske; Pisma koja se piva ob Zornicah i Aldov S. Mišal* (LXXXVI-LXXXV).⁵¹

Svojom strukturom i sadržajem taj se lekcionar izdvaja među dotadašnjima jer sadrži “ne samo čitanja nego i sve misne molitve svih dana” pa Jerko Fućak ocjenjuje da je to “neke vrsti misal u dosadašnjem, potridentskom smislu. Od toga misala nema samo ulaznih, prikaznih ni pričesnih pjesama, a tako ni kanona. Ima pak sve dijelove misala koje smo već u lekcionarima sreli: *Ispovijed, Slava, Vjerovanje, Očenaš*...⁵² Sadržajno je i tekstološki ovisan o Bandulavićevu lekcionaru, s time što za razliku od njega sadrži spomenute procesije i *Litanije svih svetih* te pjesmu *Poslan bi anđeo Gabrijel*.⁵³ O Bandulavićevu lekcionaru ovisna je i jezična redakcija. Crkveni povjesničar Mile Bogović kao jezičnoga redaktora pretpostavlja teologa Franju Vrinjanina, senjskoga kanonika i grižanskoga župnika, autora i prevoditelja nabožne literature.⁵⁴ F. Vrinjaninu može se pripisati i grafijska redakcija, uključujući i neka individualna rješenja u okviru primijenjena dopreporodnoga dalmatinskoga slovopisa.⁵⁵

Epistole i evanjelja iz 1824. su se tijekom 19. st. upotrebljavale “u svoj Istri, Primorju i Kvarnerskim otocima”, i to kao “supstitucija glagoljskog misala”,⁵⁶ a utjecaj je ovoga, kao i drugih, lekcionara bio snažan i kao uzora njegovana hrvatskoga knji-

51 Usp. Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, 73.

52 Jerko FUĆAK, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, 255-256.

53 Više vidi: *isto*.

54 Mile BOGOVIĆ, *Riječko izdanje šćaveta 1824. godine*, 54.

55 Više v. Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*.

56 Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, 136.

ževnog jezika pa je odigrao važnu ulogu i u standardizacijskim procesima hrvatskoga jezika.⁵⁷

Knjiga koja je, uz veliku crkvenu važnost također imala velik utjecaj na hrvatsku književnojezičnu povijest još od Kašićeva *Rituala rimskog* (1640.) jest obrednik/ritual.

Provođeci na višoj crkvenoj razini utvrđen, a posebice pod utjecajem i nastojanjima biskupa Ivana Ježića pripreman i odobran, program opskrbljivanja Senjsko-modruške biskupije potrebnim crkvenim knjigama i drugom literaturom na hrvatskome jeziku i latiničnome pismu, riječka je tiskara braće Karletzky 1824. godine, nakon tiskanja lekcionara, objavila i prvi službeni obrednik na hrvatskome jeziku za Senjsko-modrušku biskupiju.⁵⁸

Naslov mu je *Obicaji, i molitve iz Rimfke katoličanfke knjige nauka duhovnoga izvadjene, koje najvech potribne jefu k-fluxbi Redovnika, i Paftira; za mochi doftojno polak Nauka, Svete Carkve Rimfke Katoličanfke fluxiti, Svete, Sakramente, za pomochi Nemochnike, za Blagoflove podiliti, i za oftala Bogo-ljubna Dila u Jeziku, Slovinfkomu izvarsiti, koja na Duhovne, Skarbniike spadahu.*

Riječ je o knjizi formata 8° s 94 stranice u kojoj nakon naslovne stranice i stranice s podnaslovom naslovljenim *Način za fluxiti fвете Sakramente, činiti nikoje fвете Blagoflove, i potribne Bogoljubnosti* slijede upute za obavljanje različitih obreda i blagoslova. To su:

*Red Karstenja male Ditce;*⁵⁹ *Od, Sakramenta Berme; Od, Sakramenta pokore; Od Prifv. Sakramenta Eukaristie; Od najposlidnjega Pomazanja; Kratak način za providiti Nemochnika f-rečenim trima, Sakram.; Red Priporuke Duse; Način za ukopati Martvaca velikoga; Od fluxbe kojafe čini na ukopi gdi nie tilo Martvaca; Od Ukopanja Malahnih; Od, Sakramenta Sv. Reda; Od, Sakramenta Matrimonia, iliti Xenitbe; Način za proflaviti, Sakramenat Matrimonia, iliti Xenidbe; Od Blagoflovah naredbe obchenite; Blagoflov: Xene po Porodjenju, Vodeni običajni, Janjca na Vazam, Jajaa, Kruha, Vocha novoga, za fvakojaku Jiftbinu, Svichaa izvan blagdana Očiftenja B. D. Marie, Mifta, Postelje, ili Loxnice, Novoga Broda, Mrixe, Kuche Nove, Ditce Nemochne, Odraflih Nemochnih, Xivine u vrime pomora, ili druge bolefi, Pčelaa, obchenite fvae ftvari.*

Slijede: *Litanie, Sviu, Svetih i Molitve, Molitva za Zemlje Vladaoca, Litanije Lavretanfke, Zdrava Kraljico, Red za činiti fluxbu Boxju po Nediljah i, Svetkovinah,*

57 O utjecaju lekcionara na razvoj hrvatskoga jezika usp. Darija GABRIĆ-BAGARIĆ, Književni jezik lekcionara 17. stoljeća, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 28 (2002.) 1, 35-71.

Još jedno izdanje lekcionara u Rijeci je tiskano 1880. godine u tiskari Emidija Mohovića, a u redakciji Matije Ivčevića pod naslovom *Štenja i Evangelja priko svega crkvenoga godišta iztumačena po razlogu najnovijega Missala Rimskoga i boljim pravopisom na svitlo dana...* (Tatjana BLAŽEKović, *Fluminensia croatica*, 44). Više o tome misalu vidi u: Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, 257-258.

58 Usp. Snježana MAJDANDŽIĆ-GLADIĆ, *Nekadašnji obrednici, korišteni na području današnje istočne Hrvatske i Srijema*, <https://www.vjeraidjela.com/nekadasnji-obrednici-koristeni-na-podrucju-danasnje-istocne-hrvatske-i-srijema/> (11. 11. 2018.).

59 U navođenju se svih naslova slijedi slovopis i pravopis *Kazala* kojim završava knjiga.

*Dilla od kriposti Bogoslovnih i na kraju Pisme (I. Od Pokajanja, II. Od Dillah kripostih Bogoslovnih, III. Od Duse pokorne Gospu zazivajuće i Pisma prid Pridikom).*⁶⁰

U obredima krštenja djece, pričesti, ženidbe i sprovoda *Običaji i molitve* slijede *Rituale Romanum*, a razlikuju se od njega u obredu posljednjega pomazanja te u još nekim tekstovima zbog čega je taj obrednik zanimljiv istraživačima crkvene povijesti i literature.⁶¹ Tekst obrednika vrlo je zanimljiv i u kontekstu istraživanja povijesti hrvatskoga književnog jezika i njegove standardizacije.⁶²

Korpusu nabožnih izdanja pripada i *Spivanje bogoljubno s' kojim pribloxena Diva Maria u Carkvi od Arta kod Grada Senja od Vrnih csastise* iz 1824. Godine,⁶³ na četiri nenumerirane stranice otisnuta senjska prilagodba poznate crkvene pjesme *Amo, amo o kršćani!* u kojoj se lokalno prilagođenim stihovima zaziva zaštita Blažene Djevice Marije, npr.:

(...)

Csuvaj Majko Ti Grad Senjski

I nemoj pripustiti,

Da opaki Duh paklenski,

Bi mu mogal skoditi.

(...)

Pogibeli csuvaj pako

Sve Mornare putnike,

U Porat nje draga Majko

Zdrave vrati u vike.

U tiskari braće Karletzky u Rijeci objavljena je i propovjedna literatura. Predstavljaju je dva izdanja već spomenutoga Frana Vrinjanina (1771. – 1854.), teologa, senjskoga kanonika i grižanskoga župnika.⁶⁴

Prva knjiga propovijedi njegovo je autorsko djelo. Objavljena je 1825. u tiskari braće Karletzky pod naslovom *Razgovori za sve nedilje kroz godista. Dilo Frane Vrnjanina bivsega Kanonika Stolice Senjske, Tomačitelja Pisma Svetoga, i sada Plovana Grixanskoga u Okolisu Vinodola Biškupie Modruske*. Tiskana je u formatu v8°, na 466 stranica.

Sadržaj knjige uz uvodne posvetne tekstove biskupu Ivanu Krstitelju Ježiću i *Stioniku* te tekst *Opaza glede Pravopifa iliti Ortografia s naputcima o izgovoru nekih*

60 Usp. Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, 75.

61 Usp. MAJDANDŽIĆ-GLADIĆ, *Nekadašnji obrednici, korišteni na području današnje istočne Hrvatske i Srijema*.

62 Usp. Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*.

63 U impresumu izdanja godina nije navedena, nego je naknadno dodana rukom.

64 Oba je spomenuta djela obradio Franjo Emanuel HOŠKO, *Dvije zbirke propovijedi Frana Vrinjanina*, u: Franjo Emanuel HOŠKO, *Zapadnohrvatske povijesne teme*, Povijesno društvo Rijeka, Rijeka, 2009., 405-416. Više o Franu Vrinjaninu v. isto: 405, bilj. 26.

slova, ponajprije za hrvatske palatale,⁶⁵ čini pedeset i sedam propovijedi, odnosno *Razgovora* (str. 3 – 466). Na kraju je knjige *Kazalo*.⁶⁶

F. E. Hoško je utvrdio da su Vrinjaninove propovijedi i izborom tema i načinom propovijedanja prosvjetiteljske i u duhu pastoralnih stajališta kasnoga jozefinizma. Teme su mu najčešće moralne (npr. *Od zloglasenja, Od nenavidnosti, Od grižnje duše, Od psosti, Od lizimirnosti, Od bluda, Od oholosti* itd.), a “u svojim propovijedima tumači, objašnjava, razlaže i uvjerava”, što znači da je njihov temelj moralna pouka’.⁶⁷

U svojem idućemu djelu – *Razgovori Petra Vannija*⁶⁸ – Fran Vrinjanin vratio se katehetskim propovijedima u duhu katoličke obnove, u kojima tumači vjerske istine i događaje iz povijesti spasenja, kao što su npr. *Muka Kristova, Uskrsnuće Kristovo, Vrijednost molitve, Ljubav prema Bogu, Ne ukradi, Bog je stvoritelj, Bog prašta* itd.⁶⁹

Svoj je prijevod Vannijevih propovijedi F. Vrinjanin objavio 1831. u tri knjige:

I. *Razgovori Petra Vanni redovnika. Varhu parvih dvih strana Nauka Karstjanškoga tojeft vire i ufanja* (v8°, 2 l. + 343 + [5] str.). Sadrži imprimatur biskupa Ivana Krstite-lja na latinskome jeziku i poznatu uputu *Opaza glede pravopifa iliti ortographia*⁷⁰ iza čega slijedi 37 *Razgovora* u kojima se razlažu vjera i ufanje;

II. *Razgovori Petra Vanni redovnika. Varhu treche strane Nauka Karstjanškoga tojeft ljubavi* (v8°, 386 + [5] str.) s 36 *Razgovora* u kojima se razlaže ljubav;

III. *Razgovori Petra Vanni redovnika. Varhu sedam glavnih griha koima pridajufe Pridgovori izvadjeni od Vanjelja podobni svim Razgovorom Nauka Karstjanškoga* (v8°, 198 str. + 1 l.) s *Kazalom* svih triju svezaka iza kojega slijedi 10 *Razgovora* u kojima se razlaže sedam glavnih grijeha. Na početku je trećega sveska *Avviso tipografico* iz kolovoza 1829. na talijanskome jeziku kojim Anton Karletzky poziva na pretplatu za to djelo u tri sveska.

U svojemu prijevodu Vannijevih propovijedi F. Vrinjanin je propovjednicima Senjsko-modruške biskupije, kojima je i namijenio oba svoja djela, dao propovijedi sukladne prethodnomu vremenu katoličke obnove, a ne tadašnjega prosvjetiteljstva, kako je učinio u svojoj knjizi *Razgovori za sve nedilje kroz godista*. Zbog toga su oba ta njegova djela predmet interesa crkvenih povjesničara “kao zanimljiv i vrijedan dokument oslobađanja Crkve u Hrvatskoj od zagrljaja državnoga prosvjetiteljstva u drugome dijelu prve polovice 19. st., i to prije službenoga odustajanja države od jozefinizma 1855., po sklapanju konkordata Svete Stolica s Austrijom u sastavu Habsburške Monarhije”.⁷¹

65 *Epistole i evanjelja* iz 1824. sadrže gotovo isti, ali nešto duži tekst i s više primjera pa zbog toga M. Bogović misli da je Fran Vrinjanin bio priređivač i *Epistola* (usp. Mile BOGOVIĆ, *Riječko izdanje šćaveta 1824. godine*, 54).

66 Više o *Razgovorima za sve nedilje kroz godista* v. Franjo Emanuel HOŠKO, Dvije zbirke propovijedi Frana Vrinjanina, 407-411.

67 *Isto*, 410.

68 Više o *Razgovorima Petra Vanni redovnika* v. Franjo Emanuel HOŠKO, Dvije zbirke propovijedi Frana Vrinjanina, 412-415.

69 *Isto*, 413.

70 Identična je onoj u *Razgovorima* iz 1824., samo s nešto manje primjera.

71 Franjo Emanuel HOŠKO, Dvije zbirke propovijedi Frana Vrinjanina, 416.

Vrinjaninova su djela posebno zanimljiva i kao izvori za jezikoslovna istraživanja, ponajprije zato što omogućuju uvid u grafijske, pravopisne i jezične značajke u djelima iste vrste i istoga autora i priređivača, pri čemu je jedno djelo autorsko, a jedno prijevodno. Ujedno omogućuju usporedbu s *Epistolama* za koje se pretpostavlja Vrinjaninova jezična redaktura.⁷²

Iz razdoblja od 1831. do 1848. zasad raspoložemo s vrlo malo izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku, među kojima nema tiskanih nabožnih knjiga.⁷³

U razdoblju od 1848. do 80-ih god. 19. stoljeća, kada u Rijeci djeluje i više drugih tiskara,⁷⁴ u tiskari Karletzky je kao rezultat hrvatske uprave u gradu Rijeci (1848. – 1868.) i preporodnih aktivnosti pojačano objavljivanje na hrvatskome jeziku,⁷⁵ posebice tiskovina vezanih uz tadašnji javni život Rijeke, školstvo i preporodni duh.⁷⁶

Jezik je većine tih izdanja obilježen književnojezičnom koncepcijom iliraca i zagrebačke filološke škole, od čega odstupaju izdanja Frana Kurelca i Šime Starčevića.⁷⁷

Nabožnih je izdanja u tome razdoblju znatno manje no u prethodnome. Uz nekoliko kraćih tekstova (*U Stolnoj Carkvi Senjskoj za pobožni puk sa čevnikom (organom) (polak latinskoga)*). U Rēci, Tiskopisom bratje Karletzky, 1850., 8°, 3 str.; Rubeša, G.: *Pesma Majke Božje*. U Rēki, Tiskopisom Antuna Karletzky, 1857., m8°, 7 str.;⁷⁸ *Sveta Aldovanja neprocēnjene kēvi Gospodina našega Isusa Kēsta na zahvalnost sbog darovah, i milošćah, kojimi obdarena biaše Presveta Dēvica Maria Majka Božja osobito u svojem neoskvērnjenom začēcu*. Na Rēci, Tiskom A. Karletzky, 1858.?,⁷⁹

72 Usp. Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*.

73 Radi se o samo nekoliko kraćih tekstova u stihu među kojima su i četiri stihovane prigodnice iz 1839. – 1844. posvećene crkvenim velikodostojnicima – dvije krčkomu biskupu Bartolemu/Bartolu Bozaniću prigodom njegova posvećenja 1839. te dvije senjsko-modruško-krbavskom biskupu Imbri/Mirku Ožegoviću Barlaabaševačkomu prigodom njegova apostolskoga pohoda Bakru 1840. i rođendana 1844. (v. Tatjana BLAŽEKOVIĆ, *Fluminensia croatica*, 24-25; Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, 81).

Tada je intenzivnije objavljivanje na talijanskome jeziku, usp. Klára ZOLNAI, *A Magyarországi olasz nyomtatványok (1699 – 1918) – Bibliografia della letteratura italiana d' Ungheria (1699 – 1918)*, Budimpešta, 1932.

74 Više v. Irvin LUKEŽIĆ, *Riječki bibliopolis*, 126-161.

75 Usp. Tatjana BLAŽEKOVIĆ, *Fluminensia croatica*, 26-39. Istovremeno se objavljivanje na talijanskome jeziku smanjuje.

76 Nastavlja se i prethodno uspostavljena tradicije pisanja i tiskanja prigodnica u stihu. Među njima su i one posvećene crkvenim velikodostojnicima (npr. Mirku Ožegoviću, Franji Vrinjaninu, Vjenceslavu Soiću). Tiskaju se i svečani govori i proglasi, kao npr. *Bogoljubni poziv/Invito sacro* (od 8. rujna 1849.) građanima Rijeke na svečano prenošenje ostataka sv. Marcijana Mučenika s glavnoga oltara zborne crkve na bočni (v. Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, 89-90).

77 Više v. Sanja HOLJEVAC, Jezične značajke Starčevićevih djela objavljenih u riječkoj tiskari Karletzky, u: *Šime Starčević i hrvatska kultura u XIX. stoljeću, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Gospiću 7. i 8. prosinca 2012.*, S. Vrcić-Mataija i V. Grahovac-Pražić (ur.), Sveučilište u Zadru, Odjel za nastavničke studije u Gospiću, Zadar – Gospić, 2014., 153-167; Sanja HOLJEVAC, Književnojezična koncepcija Frana Kurelca i riječke filološke škole u izdanjima riječke tiskare Karletzky, u: *Od fonologije do leksikologije : Zbornik u čast Mariji Turk*, D. Stolic (ur.), Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, 127-141.

78 Podatak se navodi prema: Tatjana BLAŽEKOVIĆ, *Fluminensia croatica*, 34. Potpisani inicijali G. R. iščitani su kao Rubeša, G. U katalogu Sveučilišne knjižnice u Rijeci knjižica se vodila pod signaturom A. Misc.A.681, ali je, nažalost, zagubljena.

79 Godina izdanja nije navedena u impresumu, a 1858. je procjena T. BLAŽEKOVIĆ (*Fluminensia croatica*, 34).

m8°, 3 str.),⁸⁰ tu su i dva izdanja s potpisom Šime Starčevića,⁸¹ kanonika i karlobaškoga župnika, poliglota, poznatoga jezikoslovca i sljedbenika zadarske filološke škole te upornoga protivnika ilirske grafije.⁸² Riječ je o katehetskome djelu *Katolicsansko pitalo Pastirim Duhovnim, i Roditeljim Kerstjanskim vruče priporuceno od Shime Starcsevicha zacs. kan. duh. stol. prisid. i xupnika u Karlobagu* tiskanom *U Riki, Tiskopisom bratje Karletzky* 1849. godine te knjižici s nabožnim stihovima *Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Dvice Marie kojese csini na gori Kalvarii u Karlobagu* tiskanoj *U Riki, Tiskom A. Karletzky* 1855. godine.

Katolicsansko pitalo knjižica je formata 8°, koja obasiže 40 stranica. Djelo je, kako se vidi i u njegovu podnaslovu namijenjeno “Pastirim Duhovnim, i Roditeljim Kerstjanskim”, odnosno svećenicima i roditeljima, ali i, kako autor navodi u uvodnoj *Opaski*, “da bi se ista i marljivoj Dici, koja se na ucsilishtu dobro ponashaju, na priznanje marljivosti, i dobroga ponashanja darivala”, znači da bi se njome darivali dobri učenici. U uvodnoj *Opaski* Š. Starčević navodi da je *Pitalo* ponajviše ‘prenešeno’ iz dviju “Knjixicah Ludvika Donina Becskoga Arkibiskupa Dvornoga Misnika...”, objavljenih u Beču 1848., “ili je uzeto iz Vinca O. Mariana Jaicha, ali iz Cerkovnih knjigah Senjske Biskupie”, a on je “stvari gotove samo u red postavio” ili iste protumačio hrvatskim jezikom.⁸³

Sadržaj djela čine sljedeća poglavlja: 1. *Od vire katolicsanske* (3 – 7); 2. *Od kerstjanskoga ufanja* (7 – 9); 3. *Od kerstjanske ljubavi* (9 – 14); 4. *Od svetih tajstvah* (15 – 23); 5. *Od pravednosti kerstjanske* (23 – 29); 6. *Od csetiri poslidnja* (29 – 31); 7. *Razlicsite molitve* (31 – 40). Te različite molitve su: *Molitva od Oprostjenja; Molitva Juternja; Pozdravljenje Angelsko; Molitva prvo blagovanja; Molitva poslie blagovanja; Molitva Vecsernja; Molitva pod svetom Misom; Aldovanje svete Mise; Na Pristup; Na Slavu; Na Evangelje; Na Virovanje; Na Aldovanje; Na Podignutje; Poslie Podignutja; Prvo Pricsestjenja; Na Pricsestjenje; Na Svershetak; Kada se daje blagosov sa svetim Tilom; Izlazechi iz Cerkve reci; Kada sritesh Misnika, koi k' nemochniku sveto Tilo nosi, klekni, i reci; Ricsi spasonosne suprot glavnim grisim; Kratka Pravila xivljenja kerstjanskoga; Csin Vire; Csin Ufanja; Csin Ljubavi; Csin Pokajanja; Obicsajno Pokajanje prvo pucske Mise; Pri svetom Blagosovu*. Franjo Emanuel Hoško utvrđuje da Š. Starčević u *Katolicsanskom pitalu* slijedi strukturu tzv. austrijskoga katekizma.⁸⁴

Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Dvice Marie koje se csini na gori Kalvarii u Karlobagu knjižica je formata m8°, koja sadrži šest stranica s nabožnim stihovima

80 Usp. isto, 31, 34.

81 O životu i radu Š. Starčevića v. npr. Ante SELAK, *Pogovor. Šime Starčević*, u: Šime Starčević, *Ričoslovje*, Pergamena, Zagreb, 2009., 141-177.

82 O jezikoslovcu Š. Starčeviću više vidi u: Zlatko VINCE, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 2002., 418-424; Branka Tafra, *Jezikoslovac Šime Starčević*, u: Šime Starčević, *Nova ricsoslovica iliricska: vojnicsoj mladosti krajicsnoj poklonjena trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha xupnika od Novoga u Lici*, Trst, 1812., pretisak; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002., 127-177.

83 Više o tome djelu, posebice o grafijskim i jezičnim značajkama v. Sanja HOLJEVAC, *Jezične značajke Starčevićevih djela objavljenih u riječkoj tiskari Karletzky*, 153-167.

84 Franjo Emanuel HOŠKO, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 183, bilj. 183.

namijenjenim provođenju pobožnosti Sedam žalosti Blažene Djevice Marije na Kalvariji u Karlobagu. Nakon uvodnih dvaju katrena, sadržaj čine katreni s pripjevom koji prate sedam stalnih događaja u toj pobožnosti koji su žalosti izazvali, a nazvani su: 1. *Prorocanstvo Simeona*; 2. *Bixanje u Egipat*; 3. *Sin u templu izgubljen*; 4. *Na smert hodechega sina srita*; 5. *Isus na krixu umire*; 6. *Kopjem proboden, i u krilo Majki postavljen*; 7. *Tilo u grob stavljeno*. Slijedi naputak o izgovaranju sedam *Očenaša* i sedam *Zdravomarija*, te sedam pitanja za provjeru razumijevanja sadržaja i završna molitva.

Oba Starčevićeva djela tiskana u riječkoj tiskari Karletzky posebice su zanimljiva kao potvrda da od svojih jezikoslovnih nazora – književnojezične koncepcije utemeljene na štokavskoj ikavici i dopreporodne slavonske grafije bez dijakritičkih znakova nije odustajao do kraja života pa se po tome razlikuju od drugih izdanja objavljenih u to vrijeme u tiskari Karletzky.⁸⁵ Većina je, naime, tih drugih izdanja pisana ilirskim slovopisom i književnim jezikom zagrebačke filološke škole, izuzevši uz Šimu Starčevića i Frana Kurelca.⁸⁶

Pregled hrvatskim jezikom tiskanih nabožnih izdanja u tiskari Karletzky završavamo djelom Vicka Ivčevića, kanonika i župnika prvostolne crkve zadarske, tiskanim 1878. godine pod naslovom *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d.: štenje i kratki razgovori*. Djelo je namijenjeno zadarskomu području. Otisnuto je u formatu 8°, a obasiže 50 stranica. Izdavač je i priređivač Mate Ivčević,⁸⁷ brat tada već pokojnoga autora Vicka. Sadržaj knjige čine sljedeći tekstovi posvećeni svetoj Stošiji, zaštitnici Zadra i tadašnje Zadarske nadbiskupije, te ostalim svecima koji se štiju na zadarskome području: *Posveta*; *Predgovor*; *Navišćenje Blagdana Svete Stošije*; *Štenje Života Svete Stošije*; *Pisma na čast Svete Stošije*; *O Premišćenju Svete Stošije*; *O Svetom Dunatu Biskupu, i o Svetcih, kojizih kost se nalaze u Moćnici*; *O svetom Šimunu Proroku*; *O Svetjenju Prvostolne, i ostalih Crkava sve Nadbiskupije*; *Primjetbe*.

To je djelo važno svjedočanstvo za crkvenu povijest zadarskoga područja, a zbog svoje je troslojne strukture vrlo zanimljiv predložak i za istraživanja hrvatske književnojezične povijesti jer omogućuje uvid u jezične značajke nabožnih tekstova središnjega dijela knjige oblikovanih štokavskom ikavicom prve polovice 19. stoljeća, što uključuje i književnojezičnu koncepciju zadarske filološke škole, zatim *Predgovora* i *Primjetbi* priređivača oblikovanih poslijepreporodnom jekavskom štokavštinom 70-ih godina 19. stoljeća, te nekoliko stranica pretisnutoga i ponešto, no ne i potpuno grafijski redigiranoga izvornoga rukopisa iz 17. stoljeća.⁸⁸

85 Sanja HOLJEVAC, Jezične značajke Starčevićevih djela objavljenih u riječkoj tiskari Karletzky, 156-167.

86 Sanja HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*.

87 U tiskari Emidija Mohovića u Rijeci 1880. objavit će *Štenja i Evangelja priko svega crkvenoga godišta...* (v. bilj. 57 u ovome radu).

88 Više v. Sanja HOLJEVAC, *isto*, 93.

ZAKLJUČAK

Repertoarom svojih izdanja riječka tiskara Karletzky znatno je pridonijela razvoju i širenju nabožnoga tiska na hrvatskome jeziku te vjerske kulture u Rijeci i njezinoj okolici, što će od konca 19. st. u manjemu opsegu nastaviti i neke druge riječke tiskare, npr. E. Rezze, E. Mohovića, Riječki tiskarski zavod, P. Battare itd., a osobito snažno riječki kapucini nakladničkom *Kućom dobre štampe* i tiskarom *Miriam* početkom 20. st.⁸⁹

Nabožni tisak tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku svjedoči o postojanju potrebe za njim te o uporabi hrvatskoga jezika u crkvi, među svećenstvom i vjerničkim pukom, i u vrijeme snažne talijanizacije, mađarizacije i germanizacije. Stoga je neupitna uloga tih izdanja u očuvanju i razvoju hrvatskoga jezika na rečenome području te o održanju tradicije uporabe narodnoga jezika u crkvi. Ta su izdanja neizostavna i kao izvor za istraživanje hrvatske književnojezične povijesti i standardizacijskih procesa u razdoblju od konca 18. do pred kraj 19. stoljeća. Ključnu su ulogu u objavljivanju većega broja tih izdanja imali senjsko-modruško-krbavski biskup Ivan Krstitelj Ježić te senjski kanonik, grižanski župnik i teolog Franjo Vrinjanin.

Pretpostavka je i vrlo vjerojatno da zasad poznata i dostupna izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku nisu jedina te da će se daljnjim istraživanjima korpus proširiti novim naslovima, među njima i nabožnom literaturom.

Ono čime temeljem dosadašnjih istraživanja raspoložemo ipak je dostatno da se zaključi kako je važnost djelatnosti tiskare Karletzky za riječku crkvenu, jezičnu i uopće kulturnu povijest iznimno velika, osobito kao tiskare koja je objavljivala knjige na hrvatskome jeziku i onda kada vrijeme tome nije bilo sklono te tako bila bitan čimbenik vjerske kulture i očuvanja hrvatske pisane riječi na području Rijeke i njezine okolice, ali i razvoja hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika u 19. stoljeću.

89 Više v. Tatjana BLAŽEKOVIĆ, *Fluminensia croatica*; Tatjana BLAŽEKOVIĆ, Izdavačka djelatnost riječkih kapucina (građa za bibliografiju naklade i tiska oo kapucina u Rijeci), u: *Bernardin Nikola Škrivanić i njegovo vrijeme. Zbornik radova*, D. Deković (ur.), Matica hrvatska – Ogranak Rijeka, Rijeka, 1997., 279-323.

RELIGIOUS PRINTING IN CROATIAN LANGUAGE OF THE KARLETZKY PRINTING COMPANY IN RIJEKA

One of the most important events in the cultural history of Rijeka, that strongly influenced the entire history of the city and its surroundings during the 19th century, is the revitalization of the printing industry with the founding and the beginning of activity of the Karletzky Printing Company in 1779. Being the only printing company in Rijeka until the 1850s, in about a hundred years of activity the Karletzky Company printed a significant number of different types of publications in more than one language - primarily in Latin, Italian and Croatian, and some in German and Hungarian. In addition to publications in other languages, the publications in Croatian are valuable material for studying several periods of Croatian history, especially the history of Rijeka and its surroundings. These are also very important for the study of Croatian linguistic and literary history, and particularly for the study of the church history. Namely, the largest number of publications in Croatian language printed in the Karletzky Printing Company until the 1830s are religious publications, primarily destined to meet the needs of priestly and religious activities in Rijeka and its surroundings, that is in the Diocese of Senj-Modruš in its entirety, and these publications, albeit in considerably smaller measure, are also printed in the second half of the 19th century.

The paper presents an overview of the known and available religious publications printed in Croatian language in the Karletzky Printing Company in Rijeka, with their material description and the description of their contents and basic features.

Keywords: printing, Karletzky Printing Company, religious printing, Rijeka, Croatia, 19th century.